

KNIHY DEVATERY JAKO DÍLO LITERÁRNÍ

Emil Pražák

Knihy devatery jsou bezesporu jedním z nejvýznamnějších děl starší české právnické literatury. Svědectvím zájmu o ně je dvojitý vydání v nové době a řada studií, která jim byla věnována.

Mimo Palackého všímali si Knih devaterých téměř výlučně jen právníci. Jejich zásluhou známe z nového otisku i Všehrdovy předmluvy k jeho překladům.¹ Literární historie pouze přejímala hotové výtěžky zkoumání právníků, protože byly i pro ni cenné.

Knihy devatery nestačí však zkoumat pouze jako dílo právnické. Všehrdovo porozumění pro otázky jazyka a stylu² vzbuzuje otázku, je-li i v Knihách devaterých uplatněna péče o jazykovou výstavbu, to je, zda vytvářel Všehrd také zde záměrně dílo, usilující o kvalitu literární.³ S tím souvisí pak druhá otázka, lze-li Knihy devatery pokládat za dílo humanistické. Nalézt odpověď na tyto dvě dosud nezodpověděné otázky, z hlediska literární historie tak naléhavé, je úkolem této studie.

*

Na cestě za odpovědí na obě otázky je nejprve třeba objasnit, jaké cíle Všehrd svým dílem sledoval. Bylo jeho záměrem sepsat pouhou právní příručku, nebo měl i cíle jiné?

Známe-li základní rysy společenského dění Všehrdovy doby a jeho účast v něm a pročteme-li Knihy devatery, neujde nám, že jimi Všehrd sledoval několik cílů. Zjistíme, že Knihy devatery jsou nejen dílem právnickým, ale i dílem politickým a veřejnou apologií autorovou. Přitom jako dílo právnické nejsou jen pouhou příručkou, za jakou se vydávají, nýbrž i znaleckým a kritickým pojednáním o českém právu, zpracovaným s vědeckou erudicí na podkladě pramenů — deskových záznamů —,

* (Římské číslice bez bližšího udání značí knihu, arabské kapitolu Knih devaterých v Jirečkově vydání.)

¹ Otiskl je spolu s materiálem k Všehrdovu životopisu H. J i r e č e k ve svém vydání *Knih devaterých*, Praha 1874, 536—544.

² Známe je z připsu knězi Jiřovi, který Všehrd předdeslal svému překladu Chrysostomových Knih o napravení padlého.

³ O některých literárních rysech díla zmiňuje se J i r e č e k v cit. vydání, úvod XX—XXX.

jimiž se autor neustále dokládá v přesných citacích. Současně jsou Knihy devatery i obhajobou nedotknutelnosti a obecné závaznosti tohoto práva a oslavou předků, kteří je vytvořili. Tato složka se již zároveň podílí na politické funkci díla, protože nedotknutelnost českého práva byla Všehrdovi jako politikovi a mluvčímu měšťanstva zárukou vnitropolitické rovnováhy mezi šlechtou a městy, jak se vytvořila v důsledku husitského revolučního hnutí. Jako dílo politické jsou však Knihy devatery v první řadě obžalobou panstva pro svévolné porušování právního řádu a především obžalobou i varováním nejmocnějších představitelů panstva v nejvyšších státních úřadech. Toto zahrocení proti předákům panstva směřuje zároveň i k osobně apologetickému cíli díla, protože titíž předáci způsobili Všehrdovo bezprávné sesazení z úřadu místopísaře zemských desk. Vedle účtování s odpůrci velkými i malými plní však tuto funkci díla hlavně přímá obhajoba autorovy činnosti v jeho zmíněném úředním postavení.

Bylo toto několikeré zaměření díla obsaženo již v původním autorově záměru, anebo k původnímu poslání příručky přistupovaly další funkce až průběhem vzniku díla? Na tuto otázku nelze odpovědět bez zjištění, kdy Knihy devatery vznikly. Vydavatel díla Hermenegild Jireček na podkladě kritiky pramenů, které Všehrd uvádí, kladl vznik díla do let 1495 až 1498.⁴ To předpokládá, že Všehrd měl materiál sebrán a roztržděn již r. 1495, než počal psát I. knihu. Další knihy pak doplňoval o citace vhodných pozdějších nálezů, ale k hotovým knihám se již nevracel. Protože až do r. 1497 zastával úřad místopísaře a zmíněné osobní invektivy jsou teprve důsledkem jeho sesazení, znamenalo by to, že Všehrd psal původně dílo čistě právnícké a teprve po r. 1497 jím začal směřovat k dalším cílům.

Takový výklad však není nutný. Doklady, které Jireček pro dobu vzniku jednotlivých knih uvádí, nemusejí znamenat, že v uvedených letech byly tyto knihy skutečně napsány; mohou stejně dobře znamenat, že tehdy vznikly pouze materiállové výpisky nebo i náčrty k těmto knihám. Mimoto jsou Jirečkovy doklady čerpány pouze z Všehrdových pramenů a je pominut fakt, že již v II. knize, vzniklé podle Jirečka r. 1495, činí Všehrd první narážku na donašeče;⁵ ti však ve skutečnost zmařili jeho úřední kariéru až r. 1497. V téže knize odmítá Všehrd rozsudky vynesené bez slyšení obou stran; i zde je možno předpokládat, že má na mysli způsob, jak byl sám odstraněn ze svého úřadu.⁶ Je tedy třeba připustit i tu možnost, že Všehrd pojal ideovou koncepci svého díla, jak ji známe,

⁴ Tamtéž XVI n.

⁵ II, 18.

⁶ II, 31; je tak možno soudit i z toho, jak právě toto místo zesílil ve znění 2. recense (podle Jirečkova vydání).

a začal ji uskutečňovat až po svém sesazení z úřadu, že tedy Knihy devatery jako literární dílo vznikaly na základě starších výpisků, případně náčrtů, až po r. 1497. Tomu by nasvědčovala i promyšlená kompozice díla, jak se o tom zmíním dále.⁷

Všehrdovým cílem bylo zabránit chystané kodifikaci českého zemského práva, která měla přinést prospěch panstvu. Nemohl-li takové kodifikaci zabránit z titulu svého úředního postavení, z něhož byl odstraněn, snažil se čelit jí aspoň literárně, burcováním veřejného mínění ve prospěch zmíněné nedotknutelnosti dosavadního právního řádu. Hájit tento řád znamenalo současně omezovat mocenskou rozpínavost panstva, pro niž vytvářela slabá vláda Vladislava II. příznivé podmínky, a napomáhat tak vnitropolitické rovnováze, která byla v zájmu měst. Proto Všehrd vystupuje proti zvyšování robotních povinností poddaných a hájí všechno, co by rozpínavost šlechty, především panstva, podvazovalo, jako královské právo na odúmrtí. Z téhož důvodu neodmítá právo poddaných na žalobu na pány a neodsuzuje selská povstání, nýbrž v nich spatřuje jediné východisko, které zbývá poddaným, přetěžovaným nespravedlivými robotními povinnostmi. Proto obdivuje krále jako byl Jiří z Poděbrad, který dovedl panstvo držet na uzdě. Přitom s chválou krále Jiřího není v rozporu, že Všehrd současně odmítá volit za krále osoby ke království nezrozené. Měl přitom na mysli nebezpečí, že v případě smrti krále Vladislava, který byl v době vzniku díla bez dědiců, by mohl být zvolen králem některý z příslušníků vyšší šlechty. Proti panstvu neváhá Všehrd použít také veršů z „Nové rady“ Smila Flašky z Pardubic, které klade v čelo IX. knihy. Obrací tak smysl staré alegorie, vzniklé na ochranu práv panstva proti bezpráví ze strany panovníka, a její ostří zaměřuje nazpět do těch společenských posic, z nichž před sto lety vyšla.

Cíle, které Všehrd svým dílem sledoval, byly tedy závažné. Všehrd však znal i prostředky, jak dílu dodat působivost, aby daných cílů snáze dosáhl.

Na první pohled se nezdá, že by Knihy devatery mohly mít nějakou čtenářskou přitažlivost; neodborníka brzy odradí již nesrozumitelná právní terminologie. Kdo se přinutí přečíst předmluvu, sice musí uznat, že je napsána — i z čtenářského hlediska — s dokonalým mistrovstvím, ale od další četby jej odradí slova autora samého v závěru předmluvy. Všehrd zde odůvodňuje předeslání systematického rejstříku probírané tematiky tím, „aby tesknost i těžkost čtení všech celých knih odehnána

⁷ Rozhodnout se pro jeden z těchto výkladů vzniku Knih devaterých nelze ovšem na pouhém podkladě Jirečkova vydání, nýbrž jedině na podkladě speciálně zaměřené textové kritiky.

byla“. Podle toho by se mohlo zdát, že dílo nejen dnes, ale ani v minulosti, v době svého vzniku, nebylo čtenářsky lákavé a že sám autor si toho byl vědom.

Kdybychom však takto rozuměli Všehrdově poznámce o „tesknosti“ četby jeho díla, rozuměli bychom chybně. V téže předmluvě a jen o odstavec dříve můžeme číst autorovu naléhavou výzvu — prosbu, aby každý, kdo bude dílo číst, nesoudil dříve, než přečte. Tato výzva — kterou najdeme u Všehrdy i jinde — není v rozporu s poznámkou o „tesknosti“ četby celého díla, jíž má odpomoci předeslaný rejstřík. Zdánlivý rozpor je pouze nutným důsledkem několikerého poslání Knih devaterých. Mluví-li o „tesknosti“ četby celého díla, má Všehrd na mysli ty, kteří ho budou používat jako právní příručky. Těm půjde pouze o poučení v určité konkrétní právní otázce a jim je určen rejstřík, který má dílu napomáhat k dokonalejšímu plnění funkce právní příručky. Naproti tomu výzvou číst a přečíst míří Všehrd k těm, kteří budou v jeho díle hledat posilu pro politický zápas. Nechce proto, aby se dali odradit povrchním nahlédnutím a aby dílo odkládali zklamání.

Uposlechneme-li i dnes Všehrdovy výzvy, abychom četli a přečtli a nesoudili dříve než přečteme, nebudeme zklamání, třebaže nás povede při četbě jiný zájem než vedl Všehrdovy současníky. Budeme-li číst od počátku, především zjistíme, že brzy odpadnou terminologické obtíže, protože Všehrd všechny právnícké termíny postupně vysvětluje, tak jak jeden po druhém přicházejí. Budeme však překvapeni i zajímavostí tohoto díla. Čekáme-li rozvláčné výklady nezáživných věcí, nejenže shledáme, že zde takové výklady nejsou, nýbrž zjistíme, že se autor různým způsobem snažil přímo zabránit „tesknosti“ četby. Mimoto je čtenář záhy získán osobním zaujetím autorovým pro probíranou látku.

Které to byly konkrétní prostředky, jimiž se Všehrd snažil zabránit „tesknosti“ četby a jimiž dosáhl oné nesporné působivosti svého díla?

Kostru celému dílu poskytuje systematický výklad českého práva. Jednotlivým oddílům výkladu odpovídá rozdělení díla na knihy. Je jich devět a každá z nich představuje určitý tematický celek nebo okruh. Rozdělením na knihy je tak pevně založena a zdůrazněna systematika probíraného předmětu a současně se dosahuje základního kompozičního pro členění díla. Jednotlivé knihy představují totiž tematické celky nebo okruhy výkladově sice navzájem svázané, ale ve své podstatě samostatné a souřadné i rozsahově vyvážené. Požadavku symetrie odpovídá i závěr, který je protějškem předmluvy.

Každá z knih se dělí na kapitoly. Jejich počet a tedy i rozsah v jednotlivých knihách kolísá, protože se řídí potřebami výkladu. Tomuto zřeteli zde Všehrd dává přednost před zřetelem k souměrnosti a vyváženosti, jehož uplatnění by tu bylo prázdným schématem. Protože se v každé z ka-

přítol probírá určitá dílčí právní otázka, tvoří i jednotlivé kapitoly relativně samostatné tematické jednotky.

Přehlednosti má napomáhat i zmíněný systematický rejstřík, připojený k předmluvě a tak předdeslaný celému výkladu. Jím je zdůrazněno i členění díla na knihy a uvnitř knih na kapitoly. Rejstřík tak poskytuje orientaci nejen tomu, kdo hledá odpověď na určitou právní otázku, nýbrž je i příslibem, že četba díla tematicky tak pestrého, hustě a zároveň přehledně pročleněného, nebude jednotvárná.

Podle původního Všehrdova záměru mělo mít dílo pouze osm knih.⁸ Pak se však ukázala potřeba promluvit o vadách soudního řízení (zmatcích) a o proměnách, k nimž v soudním a deskovém řízení došlo během vzniku díla. Tyto doplňky, přiřčeněny kamkoli, působily by neorganicky. Mimoto celková výstavba díla se ukázala nepravidelnou. Prvé tři knihy, pojednávající o ústředních soudech v zemi, o osazení zemského soudu a o počátečním řízení u něho, seskupovaly se ve vyšší tematický celek. Podobně kniha IV.—VI., podávající rozbor práva majetkového. K tomuto druhému vyššímu celku poněkud gravitovala i VII. kniha, věnovaná řízení exekučnímu, která jinak stála o samotě, stejně jako poslední kniha VIII., informující o různých druzích desk, o formě různých právních listin a o soudních taxách. Osm knih původního díla bylo tak seskupeno v číselném poměru 3:3:1:1. Byl-li autor nespokojen s tematickou neúplností díla v této podobě, nemohl být spokojen ani s nepravidelnou a nevyváženou stavbou díla jako celku. Obojí nedostatek byl odstraněn připojením další, IX. knihy, již dílo dosáhlo žádoucí tematické úplnosti. Zároveň IX. kniha spolu s oběma předchozími dosud osamocenými knihami vytvořila rovněž vyšší, jakýsi doplňkový celek, odpovídající prvému a druhému i trojdílnou skladbou. Všechny tři tematické celky byly tak navzájem přesně vyváženy skladbou i rozsahem. Přitom trojnásobnou trojdílností dosáhlo dílo pevné vnitřní vazby a zevní souměrnosti a uzavřenosti.

Připojení IX. knihy Všehrd potřeboval však nejen proto, aby dodal Kniham devaterým vyčerpávající úplnosti jakožto dílu právníckému — potřeboval IX. knihu i proto, aby v ní završil Knihy devatery také jako dílo politické i jako osobní apologii. Teprve IX. kniha těžkou obžalobou panské oligarchie i osobní obhajobou a účtováním s odpůrci je zřetelným svědectvím o zamýšleném několikerém poslání díla a poskytuje klíč k pochopení narážek, s nimiž se čtenář v celém díle setkával. Teprve ze zorného úhlu IX. knihy je možno porozumět smyslu díla v úplnosti.

Již z povahy tematiky vyplývá, že jednotlivé právní problémy jsou v díle sestaveny a probírány souřadně, takže Knihy devatery jako dílo

⁸ Doklady uvádí J i r e č e k v cit. úvodu XV a n.

právnícké nemají vlastně vrcholu. Celek je účinný právě klidnou a pravidelnou stavbou. Z hlediska projevů rázu politického jeví se však komposice díla jinak. Na prvý pohled se sice zdá, že tyto projevy vyslovované porůznu v příležitostných odbočkách nejsou uspořádány v patrný systém, ale po přečtení celého díla shledáme, že je jimi záměrně připravováno to, co je pověděno v IX. knize. Politického smyslu současně nabývá i oslava právní moudrosti předků a obhajoba nedotknutelnosti českého práva, prostupující celým dílem. Jako dílo politické tedy Knihy devatery vrchol mají, a to v IX. knize. Podobně je tomu i pokud jde o autorovu apologii a účtování s odpůrci. I zmíněnou Všehrdovu výzvu ke čtenáři je třeba chápat ve vztahu k IX. knize.

Snaha o přehlednost a souměrnost díla, uskutečněná symetrickým pro členěním probírané látky — které odpovídá rozdělení na knihy — představuje jeden základní tvárný prostředek, jímž Všehrd zamýšlel dodat svému dílu působivosti. Druhým — a vlastně protikladným — prostředkem je snaha o rozmanitost. Zmínil jsem se např. už o tom, jak kolísá počet i rozsah kapitol uvnitř jednotlivých knih, ale snaha o rozmanitost je uplatněna šíře. Řadu kapitol opatřil Všehrd drobným úvodem k probíranému tématu, přičemž se mu tento úvod někdy rozrůstá i v širší úvahu, vycházející od konkrétního námětu k úvaze obecného, právně filosofického rázu;⁹ na jiném místě používá úvodků i k řečnický působivým projevům obdivu k českému právu.¹⁰ Podobně jako předesílá drobné úvody, připojuje k některým kapitolám i drobné doslovy. Čtenář tak aspoň nepřechází po každé od jednoho tématu rovnou k druhému.

Snaha o rozmanitost je dále uplatněna v odbočkách uprostřed výkladu. Tyto odbočky jsou nejrůznějšího druhu. Vedle narážek politického a osobního rázu a historických, biblických a mytologických reminiscencí vkládá Všehrd i úvahy rázu prakticky etického, jako je úvaha o přátelství¹¹ nebo o poměru užitečnosti a mravnosti.¹² Jinde se Všehrd nespokojuje vlastní úvahou, ale vede své čtenáře k úvaze samostatné; je to zejména tam, kde předkládá různé právní problémy a kontroverse, jejichž řešení ponechává otevřeno.¹³ Činí tak zřejmě v důsledku svého názoru na formálně vzdělávací hodnotu právního myšlení.¹⁴ V jiných odbočkách podrobuje kritice některé předpisy nebo podává návrhy na jejich úpravu.¹⁵ Když je třeba, dovede i určitou právní definici rozebrat slovo za slovem¹⁶

⁹ Např. o právu na obranu proti násilí, III, 23.

¹⁰ II, 30; III, 18.

¹¹ VI, 35.

¹² VIII, 32.

¹³ Např. II, 31; III, 22; IV, 6; V, 6.

¹⁴ VII, 30.

¹⁵ Např. II, 9; VIII, 5; VIII, 33.

¹⁶ Např. VI, 14.

nebo sáhne k filologizující odbočce a vykládá etymologii některých právních termínů.¹⁷

Zvláštní místo mezi odbočkami zaujímají doklady a citáty z literatury, jichž Všehrd používá nejčastěji na podporu obecné a odvěké platnosti určitých právních zásad, zakotvených ve zvyklostech a předpisech českého domácího práva. Jsou to doklady z Písma a z literatury patristické, především však z autorů antických — z díla Homérova, Platónova, Lukianova, Ciceronova, Caesarova, Horatiova, Vergiliova a Plautova. Z domácí literatury je to zmíněná Nová rada Smila Flašky z Pardubic, odkud Všehrd uvádí více než 100 veršů, a soubor rozprávek o Palečkovi, z nichž naráží na jednu, která není z dochované verse palečkovských rozprávek známa;¹⁸ Všehrd ji ovšem mohl znát z ústního podání.

Konečně používá Všehrd ke zpestření výkladu velkého množství přísloví a rčení,¹⁹ vytěžených bezpochyby většinou přímo z lidové moudrosti. Je nepochybné, že tím zároveň přibližuje probíranou látku čtenáři.

Hojným užitím odboček nejrůznějšího druhu vytvořil tak Všehrd ve svém díle hustou síť oddechových míst. Jeho slova o „tesknosti i těžkosti čtení“ nám mohou být svědectvím, že tak učinil záměrně. Přitom fakt, že tyto odbočky vždy nenásilně vyplývají z výkladu a že jejich síť je pro svou nepravidelnost při pouhé četbě bez zvláštního rozboru nezřetelná, takže nevypadá uměle, dokazuje, že tento záměr provedl s dokonalým mistrovstvím.

Velkou péči věnoval Všehrd i stylistické výstavbě svého díla. Byl si nepochybně vědom, jak i na ní záleží, aby dílo působilo na čtenáře a dovedlo udržet jeho pozornost. Nejvhodnějším pro tento úkol se mu zdál řečnický styl: To ovšem neznamena, že celé dílo je napsáno jako řečnický projev. Naopak se zde většinou shledáváme s klidným a prostým výkladovým stylem, který odpovídá probírané právníkové tematice. Přesto však, chce-li autor něco dokazovat, zdůrazňovat nebo obhajovat, používá prostředků řečnického stylu a tak i formálně podtrhuje závažnost příslušných míst. Protože takových míst je mnoho, dochází k neustálému, byť nepravidelnému střídání stylu.

Přímo jako řeč je komponována předmluva ke Knihám devaterým. Všehrd jí oslavuje nejen české právo, ale i český stát, jeho velikou minulost i současný význam. Také zde je však oslavný vzrušený tón ke konci zmírněn a vystřídán tónem klidnějším, jímž se uvádějí důvody vzniku díla

¹⁷ III, 3; III, 20; VII, 8.

¹⁸ O tom viz Jaroslav Kolář, *Historie o bratru Janovi Palečkovi*, Česká literatura 5, 1957, 405; srov. též Rudolf Urbánek, *Jan Paleček, šašek krále Jiřího, a jeho předchůdci v zemích českých*, sborník Příspěvky k dějinám starší české literatury, Praha 1958, 40.

¹⁹ Jiříček je posbíral v textu díla a otiskl ve zvl. příloze svého vyd. *Knih devaterých*, 560—562.

a návod, jak ho používat. Patetičnost oslavné části předmluvy je stejnou měrou nesena vznešeným myšlenkovým obsahem, jako bohatě rozvinutými, ale přehlednými a zaokrouhlenými periodami, mezi něž autor místy vkládá — rovněž pro rozmanitost — kratší jednoduché věty. Patetičnosti zde napomáhá někdy i paralelní větná stavba i výrazové bohatství Všehrdova jazyka, uplatňované nejčastěji ve výčtech, složených z polosynonymních nebo významově blízkých slov. Jimi dosahoval Všehrd zároveň i rytmičnosti těchto projevů, která se neomezuje na pouhé klausule a která právě patetická místa často charakterizuje.

Co bylo řečeno o předmluvě, platí, byť ne stejnou měrou, i o jiných řečnických pasážích, kratších i delších, jimiž je dílo protkáno. Zde užívá Všehrd dalšího prostředku k dosažení rytmičnosti, který není v předmluvě zastoupen a který spočívá v tom, že autor staví s oblibou určité větné členy do významového protikladu s těmi, které jim ve větné stavbě odpovídají.²⁰ Použitím tohoto prostředku řečnického stylu dosahuje Všehrd nehledaným způsobem rytmičnosti velmi výrazné a přitom přirozené.

Vedle předmluvy obsahuje nejrozsáhlejší řečnickou pasáž poslední oddíl IX. knihy — kde autor pronáší odvážnou a duchaplnou obžalobu a výstrahu namířenou proti nejvyšší šlechtě ovládající zemský soud — a závěr celého díla, obsahující chválu pánů z Postupic na odůvodnění dedikace díla. Zmínky zasluhuje však i řečnická pasáž v 1. kapitole téže IX. knihy — chvála současné české soudní praxe, která je však od začátku do konce míněna ironicky. Autor zde totiž chválí své vlastní soudce.

Jednotlivé prvky řečnického stylu najdeme však roztroušeny po celém díle. I ve vykladových pasážích, které se týkají věcí zcela všedních a kde autor používá prostého slohu, setkáváme se s paralelní stavbou vět a paralelním postavením větných členů, s hromaděním výrazů polosynonymních a významově blízkých a zase naopak protikladných, nebo výrazů odvozených ze společného slovního základu, které jsou pro Všehrdovy řečnické pasáže charakteristické.²¹ Tam, kde jde o opakování a hromadění, je však třeba přísně odlišovat ty případy, kdy jde o skutečný stylistický prostředek, od případů, které vyplývají z povahy právní tematiky, z nutnosti jasně a přesně formulovat, a které jsou proto společné všem právníckým dílům.

Na podkladě uvedených dokladů o záměrné umělecké výstavbě Knih devaterých je možno odpovědět na první otázku, položenou na počátku této

²⁰ Např. III, 23: „Ale jest ten ne psaný, než přirozený zákon, kterémuž jsme se nena-učili, nepřijali, nečtli, ale z přirození samého jej jsme zachvátili, v se vpili a na sobě jej vytlačili, k kterémuž nejsmy naučení než učinění, ne zpravení, ale narození ...“ (převzato z Cicero, Pro Milone 4, 10).

²¹ Všehrdovým jazykem v Knihách devaterých se v poslední době zabýval Emanuel M i c h á l e k, *Poznámky o využívání slovní zásoby v češtině humanistického údobí*, Slovo a slovesnost 20, 1959; uváděné příklady mají význam i pro poznání Všehrdova stylu.

studie, v tom smyslu, že jde o literární dílo, psané s vysokými nároky na uměleckou formu.

Současně lze na podkladě téhož materiálu odpovědět i na druhou otázku, totiž zda Všehrd přistupoval i k tomuto dílu jako humanista.

Není totiž obtížné zjistit, kde Všehrd našel vzor, jak má literární dílo vypadat, má-li plnit poslání, které Knihám devaterým určil.

Vzorem pro hojné užití přísloví mu sice byl nepochybně Tovačovský, ale ani zde netřeba přehlížet oblibu, jaké se přísloví u humanistů těšila. Jinak měl Všehrd před očima klasický vzor literárního díla. A ten se mu, stejně jako většině humanistů jeho doby, kryl se vzorem Ciceronovým.

Již zde je třeba poznamenat, že by bylo chybné u Všehrda předpokládat pouze prostředkovanou znalost Ciceronova díla, jak tomu bývalo ve středověku. Ciceronovy spisy vycházely již před rokem 1500 v celých desítkách vydání a již v prvních letech 16. stol. — to je během pouhých pěti let po dokončení Knih devaterých — dochází k prvním překladům do češtiny.

Již titul díla — O práviech, o súdiech i o diskách země České knihy devaterý — odpovídá běžnému typu titulů klasických děl, dělených na knihy (jako např. u Cicerona *De oratore ad Quintum fratrem libri III*, nebo *De legibus libri III* aj.). Tento typ byl přejímán humanisty pro jejich latinská díla, ale Všehrd ho užil — u nás po prvé — u díla českého, a to přesně podle klasického modelu: nejprve výpověď, oč v díle jde, pak údaj o počtu knih.

Přehlednost a souměrnost uspořádání Knih devaterých je sice výrazem obecného dobového úsilí po vyváženosti a uměřenosti — ostatně odvozeného rovněž z klasických vzorů —, přesto však i v uspořádání díla lze spatřovat stopu přímo vzoru Ciceronova. První kniha, věnovaná přehledu ústředních soudů v zemi, vyčerpávala téma pouze na malém počtu stran. Proto byla I. kniha značně kratší vzhledem k ostatním. Přitom povaha tematiky vyžadovala, aby byla probírána ve zvláštní knize, takže nebylo možno spojit ji s výkladem v knize další. Aby zachoval rovnováhu jednotlivých knih svého díla, sáhl Všehrd k neobvyklému prostředku: pojal do I. knihy také dedikační předmluvu k celému dílu (i s rejstříkem) a kniha tak nabyla úměrného rozsahu. S obdobným umístěním dedikační předmluvy mohl se Všehrd setkat právě v některých spisech Ciceronových.²²

Z Cicerona je převzata i zásada rozmanitosti, v Knihách devaterých tak široce uplatněná. Dokonce lze přímo označit Ciceronova díla, z nichž Všehrd přitom především vycházel. Jsou to oba nejproslulejší teoreticko-rétorické spisy — *De oratore* a *Orator*. V obou spisech najdeme hojnost

²² Srov. např. *De finibus bonorum et malorum*, nebo *De natura deorum*.

odboček politického rázu, v jiných odbočkách autor vystupuje proti svým odpůrcům nebo podává příklady z historie. V dialogu *De oratore* vyslovuje i teoreticky požadavek, že řečnický projev má být ilustrován příklady z historie a básnické literatury. Tamtéž doporučuje také užívání ironie. V *Oratoru* požaduje střídání slohu podle obsahu jednotlivých částí řeči a výrazovou bohatost. Pokud jde o prozaický rytmus včetně klausulí, přimlouvá se za co největší rozmanitost, aby se projev nestal jednotvárným.

Všehrdovo dílo, jak jsme je poznali, je tedy po všech stránkách proniknuto Ciceronovým vzorem. Nepodivíme se tomu, vzpomeneme-li, jak kdysi i Hasištejnský vyjádřil svůj obdiv Všehrdovu řečnickému nadání a umění, které srovnával s Demosthenem a Ciceronem.²³ I když šlo o nadsázku, o jakou u Hasištejnského (jako u humanistů vůbec) nebylo nouze, přece je tu nutno předpokládat, že již tehdy se Všehrd s Ciceronovým řečnickým dílem seznámil, že je studoval a že měl patrně i příležitost výtěžky svého studia prakticky aplikovat ve svém úředním postavení. O Všehrdově úctě k Ciceronovi svědčí konečně i jeho vlastní výrok právě v *Knihách devaterých*, kde je mu Cicero „všech lidí výmluvných, co jich kdy prvé bylo, co jich nyní jest neb co jiných potom bude, najvýmluvnější“.²⁴

Všehrd si osvojil z Cicerona nejen formální prostředky doporučované a v řečech prakticky uplatňované, ale i způsob výkladu, který všestranně vyčerpává danou látku, jak toho jsou *Knihy devateré* dokladem. Zmínil jsem se o tom, jak Všehrd ve svém díle usiloval o tematickou úplnost; nakonec si byl skutečně vědom, že jí dosáhl, jak je zřejmo z jeho slov v závěru díla.

Ze studia Ciceronova díla odnesl si Všehrd i nedoktrinářské nazírání na otázky formy, tak vzácné u humanistů, kteří rovněž Cicerona studovali a obdivovali, ale přesto se po této stránce nedali jeho vzorem vést. Všimli jsme si, jak dovedl upustit od jednotného schématu v uspořádání jednotlivých knih, protože to vyžadoval jejich obsah. Stejně lze říci již nyní — třebaže si věc vyžádá speciálního zkoumání —, že nenapodobil Cicerona v typech doporučovaných rytmických klausulí. V teorii dokázal Všehrd toto nedoktrinářské nazírání na tom místě *Knih devaterých*, kde podává návod, jak uspořádat obžalovací řeč, aby byla působivá: žalobci je užitečné vědět, „když provody (tj. důkazy) má rozličné a jedny tužší než druhé, kde má nejmocnější klásti: při počátku-li svého přelíčení, aby tieže vpadli v mysl soudci, čili při konci, aby odtud z mysli soudci nebyli k lehčejším spuštěni, čili mají rozdělení býti, aby při počátku

²³ Epigram Bohuslava Hasištejnského otiskl Jireček v orig. i v překladu v předmluvě k cit. vyd., IX.

²⁴ III, 13.

mluvenie někteří, někteří při konci položení byli, a o prostředce mdlejší, čili mdlejší na počátku, aby z mdlých k mocným mluvenie rostlo? Jakož potřeba káže, tak mohú kladení býti, jediné s tú výminkú, aby od mocných nikdy k mdlejším a k menším řeč dolův nelezla".²⁵ Netřeba snad poznamenávat, že *Knihy devatery* jako dílo politické i jako osobní apologie jsou rovněž uspořádány v duchu tohoto návodu: také zde je politická i osobní obžaloba uspořádána v gradaci.

Nakonec je třeba dodat, že Všehrd šel za Ciceronovým vzorem tak dalek, že jej následoval i v poněkud osobivém sebevědomí (které ovšem nebylo ani jinak humanistům cizí). Jako Cicero podal v *Oratoru* ideál dokonalého řečníka, přičemž měl na mysli sebe, načrtl i Všehrd v *Knihách devaterých* obraz dokonalého písaře zemských desk, pro nějž byl sám sobě modelem.²⁶

Není snad zapotřebí dalších důkazů o tom, že *Knihy devatery*, jako dílo vzniklé v Čechách na konci 15. stol., a vytvořené záměrně podle klasických vzorů, jsou dílem humanistickým. Aby však tento humanistický ráz *Knih devaterých* vynikl i v souvislostech české literatury, prospěje i jejich srovnání s nejbližším příbuzným dílem, pocházejícím přibližně z téže doby — s právníckým dílem Všehrdova staršího současníka Ctibora Tovačovského.

Tovačovského poměr k humanismu bude sice třeba ještě objasnit — jako byl nedávno objasněn jeho poměr k latině²⁷ — a nebude asi napříště možno v souvislosti s humanismem jej vůbec neuvádět, jak se činilo dosud, přesto však *Knih tovačovská* dobře poslouží pro toto srovnání.

Jsou zde některé rysy oběma dílům společné. Jednak je to záměr obou autorů shrnout tradici nepsaného práva, shromáždit v určitý systém porůznu roztroušené právní nálezy a předpisy, posloužit vlastními profesionálními zkušenostmi a dát do rukou současníků spolehlivou právní příručku. Dále, pokud jde o literární zpracování příručky, je oběma autorům společná záliba v příslovích a rčeních, která do svého díla vkládají. Tím však podobnost obou děl končí. *Knih tovačovská* nemá jinou funkci než funkci právní příručky, stavba díla nesvědčí o snaze vytvářet vyvážené tematické celky. Nejsou tu oživující odbočky od probírané látky, protože autor pravděpodobně ani nepočítal s tím, že by se dílo souvisle četlo. Šlo mu o to, aby si zde každý mohl nalézt, co potřebuje a jak se má zachovat v daném právním případě. Proto se autor za svým dílem zcela ztrácí. Jeho jazyk je prost snahy o uhlazenost a nevyhýbá se ani drsným výrazům. Tovačovský také ovšem nebyl školen na klasických vzorech a stát-

²⁵ III, 12.

²⁶ VII, 14.

²⁷ Viz František Ryšánek, *Drobný pramen k Hádání Pravdy a Lži Ctibora Tovačovského*, sborník *Příspěvky k dějinám starší české literatury* 164 n.

nické úkoly mu za celý život nepopřály volného času, aby si četbou klasických děl vytříbil svůj sloh. Humanistický ráz *Knih devaterých* i v porovnání s *Knihou tovačovskou* tedy zřetelně vyniká.

*

Všechno, co bylo v této studii dosud řečeno, týká se první recenze *Knih devaterých* z r. 1499. Jak zřejmé bylo politické poslání díla a jak nebezpečné se panstvu zdálo, je patrné z ohlasu, který tehdy *Knihy devateré* vyvolaly. U druhé recenze díla, dokončené r. 1508, není po podobné odezvě stopy. Dílo bylo sice hojně opisováno, ale pouze jako právní příručka.

Všehrd sice v 2. recenzi mohl ponechat předmluvu v podstatě v původním znění, jen ji upravil vzhledem k dedikaci králi Vladislavovi²⁸ a z téhož důvodu vyměnil i závěr díla. Nejpronikavější zásah do textu a tím zároveň do ducha díla provedl však v IX. knize, kterou přepracoval tak, že se v ní omezil pouze na právní tematiku. Zmizela odtud především obžaloba nejvyšších představitelů šlechty spolu s ironickou chválou soudců, obě místa, v nichž vyvrcholilo pásmo drobných politických i osobních narážek v předchozím textu. Politická i osobně apologetická funkce se tak z díla rázem vytratila, třebaže ony drobné narážky i v textu 2. recenze zůstaly; byly však příliš roztroušeny, než aby mohly cokoli změnit na novém, výlučně odborném rázu díla. Z proměn v ostatním textu je důležitá pouze ta, že Všehrd zde již nepřipouští právo poddaných na žalobu na pány a vypouští projev svého kladného poměru k českým bratřím. Zbývající proměny mimo několik přidaných kapitol jsou formulační a stylistické.

Proč 2. recenze v uvedené podobě vznikla, není zcela jasné. Zpravidla se uvádí, že Všehrd uposlechl varování Zdeňka Kostky (v dopise z 25. ledna 1502)²⁹ a dílo přepracoval podle jeho rad. Toto vysvětlení je pravděpodobně správné. Snad tu spolupůsobily i hrozby, jímž byl Všehrd ze strany panstva vystaven.³⁰

Možný je však i jiný výklad vzniku 2. recenze. Provedené proměny totiž vůbec nemusejí souviset s Kostkovými radami. Jestliže 2. recenzi svého díla, i když mohla vznikat postupně, dokončoval Všehrd až těsně před dedikací králi, to je před r. 1509, nemělo smysl ponechávat IX. knihu v původním znění. Mezi městy a šlechtou došlo r. 1508 k narovnání, které bylo pro města úspěchem. I boj proti Vladislavskému zřízení pozbyl již

²⁸ Dílo bylo věnováno králi pravděpodobně hned na počátku r. 1509, kdy Vladislav přijel do Prahy po několikaletém pobytu v Uhrách.

²⁹ Dopis uveřejnil Jíreček v cit. vyd., 545 n.

³⁰ Dokladem je zde tentýž dopis Zdeňka Kostky.

za nových okolností aktuálnosti. Mimoto páni, proti nimž byla obžaloba přímo namířena, nezastávali již své úřady a někteří z nich byli již mrtvi. Přitom úřad nejvyššího kancléře byl nyní obsazen dokonce Všehrdovým příznivcem Albrechtem z Kolovrat, takže i z tohoto důvodu nebylo vhodné útočit na představitele panstva v nejvyšších úřadech království. Okolnost, že Všehrd v 2. recenzi již nepřipouští právo poddaných na žalobu na pány, je možno vyložit charakterem díla jako právní příručky, v níž se autor — jak jsme viděli — snažil postihnout současný platný právní stav. A v tomto případě otázka, která v době vzniku 1. recenze byla ještě otevřena, byla zatím vyřešena v neprospěch poddanského lidu a Všehrdovi nezbylo, než tento fakt v příručce zaznamenat. Stejně vypuštění poznámky o bratřích není nutno vykládat jako zapření vlastního přesvědčení ani jako důsledek mandátu proti bratřím z r. 1508, protože Krasonický³¹ nám zanechal zprávu, že Všehrd se z příznivce stal odpůrcem bratří, a to pro osobní nepřátelství k Rendlovi, který byl členem Jednoty.

Ale ať již volíme jeden nebo druhý výklad vzniku 2. recenze, nic to nezmění na skutečnosti, že *Knihy devatery* v 2. recenzi jsou dílem politicky méně výrazným. Mimoto následkem přepracování IX. knihy bylo dílo ochuzeno o jednu z umělecky nejcennějších částí, za niž autor neposkytl náhrady.

Za základ svého vydání *Knih devaterých* použil H. Jireček 2. recenzi díla zřejmě proto, že Všehrd toto znění prohlášením v závěru výslovně autorizoval. Domnívám se však, že z literárního hlediska je nutno dát přednost znění původnímu. Jen původní znění je totiž adekvátním výrazem záměru, z něhož dílo vzniklo. Mimoto se tu Všehrdovi podařilo sladit několikrát posláním díla s jeho uměleckou výstavbou.

*

Závěrem zbývá říci několik slov o tom, v jakém vztahu jsou *Knihy devatery* (ve svém původním znění) k programu národního humanismu, který Všehrd uložil do svého památného připsu knězi Jírovi z r. 1495.

Zprvu se snad může zdát, že vztah tu není žádný. Spojitost objevíme teprve tehdy, vzpomeneme-li na dílo Řehoře Hrubého. Přiznal se k Všehrdovu programu účasti na překladovém sborníku z r. 1501 a tento humanistický program — postavený do čela sborníku — naplňoval i později dalšími překlady. Potřeby vnitropolitického zápasu, v němž stál Hrubý stejně jako Všehrd na straně měst, vynutily si však, že Hrubý začal pů-

³¹ Ve spisu *O učeních*; vydal jej nově Amedeo Molnár, *Česko-bratrská výchova před Komenským*, Praha 1956 (uv. zmínka Krasonického na str. 86).

vodní program rozvíjet v novém směru. Jeho překlady neměly již jen získávat zájem čtenářů o klasická díla v českém jazykovém rouše, ale byly již voleny tak, aby mohly plnit i společensky orientující funkci v současném stavovském zápase. A není pochyby, že Knihy devatery, dílo humanistické a zároveň bojovně politické, ukazovaly právě v tomto směru cestu.